

СУБ'ЄКТНІ І БЕЗСУБ'ЄКТНІ БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ У ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Оксана Корпало. *Суб'єктні і безсуб'єктні безособові речення у польській та українській мовах.*

У статті розглянуто способи вираження суб'єкта в безособових реченнях; описано їх структурно-семантичні особливості, виділено групи за ступенем градації на лінії суб'єктність/безсуб'єктність.

Ключові слова: *безособове речення, семантика, суб'єктність, безсуб'єктність.*

Оксана Корпало. *Субъектные и безсубъектные безличные предложения в польском и украинском языках.*

В статье рассматриваются способы выражения субъекта в безличных предложениях; описываются их структурно-семантические особенности, выделяются группы по степени градации на линии субъектность/безсубъектность.

Ключевые слова: *безличное предложение, семантика, субъектность, безсубъектность.*

Oksana Korpalo. *Subjectivity and nonsubjectivity impersonal sentences in polish and ukrainian languages.*

The article examines ways of expression of person in impersonal sentences; structural-semantic features of impersonal sentences are described and their groups by gradation degree are allocated.

Key words: *impersonal sentences, semantic, subjectivity, nonsubjectivity.*

У традиційній граматиці прості речення поділяють на двоскладні та односкладні. Однак такий принцип класифікації за формально-граматичною ознакою притаманний передусім східнослов'янським мовам. У польському мовознавстві теорія односкладного речення не набула поширення, хоча є поняття безпідметового речення (*zdanie bezpodmiotowe*) і речення з невираженим підметом (*podmiot domyślny*), проте не виокремлюють поняття головного члена, тим паче не проводиться порівняльний аналіз українських і польських односкладних речень. Тому зіставно-типологічне дослідження таких речень у польській та українській мовах є **актуальним** і дасть змогу виявити еквівалентні співвідношення між спорідненими мовами, з'ясувати спільні та відмінні тенденції функціонування різних типів односкладних речень.

Мета запропонованої статті – проаналізувати в зіставно-типологічному аспекті способи вираження головного члена безособових речень, градацію суб'єктності в них, а також структуру реалізацій таких побудов у сучасних польській та українській мовах, адже „в ході історичного розвитку між окремими слов'янськими мовами з'явилися деякі розходження у вживанні певних конструкцій безособових речень...” [8, с. 153].

У дефініціях безособового речення, відомих у лінгвістичній літературі, як основна ознака відзначається незалежність дії або стану від будь-якого діяча чи носія ознаки. Пор., наприклад: „Безособове речення – односкладне речення, в якому форма присудка не виражає особи, тобто дія чи стан не співвідносяться з суб'єктом чи активним діячем” [3, с.26]; або: „Безособове речення – просте односкладне речення з присудком, який називає таку дію або стан, що представлені без участі граматичного суб'єкта дії (підмета)” [12, с.29]. У польському мовознавстві немає терміна „безособові речення”, натомість, як уже було зазначено, поширені поняття „безпідметове речення (*zdanie bezpodmiotowe*)” і речення „з невираженим підметом (*podmiot domyślny*)”. Причому безпідметовими вважають різні конструкції, зокрема і ті, в яких присутність граматичного підмета „заблокована лексично (типу: *Błyska się. Mdli go*), і ті, в яких підмета немає, але поява його можлива внаслідок граматичної перебудови (типу: *Mówiono, Mówi się*, а także *Mówią z możliwością wstawienia mianownika nieokreślonego: Jacys ludzie*)” [14, с. 59].

„Słownik wiedzy o języku” подає таке визначення: „Речення безпідметове – це таке речення, в якому нема підмета і не можна його домислити ані за формою присудка, ані завдяки контексту (як у реченнях з *podmiotem domyślnym*)” [16, с.306]. Як приклади наводяться речення, які інформують про явища природи (*Zachmurzyło się. Grzmi*), про фізичні та психічні стани людини (*Mdli mnie. Przyszło mi do głowy*), а також речення з безособовою формою на -но, -то (*Wybudowano nowy dom*).

Проблемі безпідметового речення в польській лінгвістиці присвячено праці Н. Konecznej 1958, А. Wierzbickiej 1966, К. Kallas 1974, О. Wolińskiej 1978; R. Grzegorzycykowej 2004. Зокрема, А. Вежбицька акцентує на дискусійності самого поняття „безпідметове речення,” [17],

О. Волінська розрізняє такі безпідметові речення, відсутність підмета в яких зумовлена семантикою головного члена, і ті, в яких з перебудовою синтаксичної конструкції його поява можлива („warunkowane leksykalnie i konstrukcje przekształcone gramatycznie”) [18, с.147]. Р. Гжегорчикова виділяє 4 типи речень без підмета в називному відмінку (konstrukcji bez mianownika):

1) конструкції, у яких цю роль виконує сполучення числівника з додатком (połączenie liczebnika z dopełnaczem, np. *Pięć dziewczynek (dwóch chłopców) wyszło z pokoju*) (паралельно до: *Jan wyszedł z pokoju*);

2) конструкції, які зазнають граматичної перебудови (*Pracowało mi się dobrze, Nie ma (nie było) ojca w domu*). Są to przekształcenia zdań: *Pracowałem, Ojciec był (jest) w domu*;

3) речення, у які можна вставити підмети без перебудови: *Powaliło go na ziemię (coś), Powalili go (jacyś ludzie) na ziemię*;

4) ядро речень безпідметових становлять конструкції, у яких поява підмета заблокована (w których czasownik jako jednostka leksykalna blokuje miejsce dla mianownika): *Należy się uczyć, Warto obejrzeć ten film, Brakuje (brak) wody itp.* При цьому Р. Гжегорчикова вважає, що лише останній тип реалізує схему власне безпідметового речення [14, с.60].

На думку З. Клеменевича [15], тип 1 і частина типу 2 (*Nie ma ojca*) – це речення з логічним підметом, тип 3 і 4, а також частина типу 2 (*Mówiło się o tym*) – речення безпідметові.

Отже, єдиного підходу до розуміння поняття „безпідметове речення” в польському мовознавстві немає. Очевидно, в такому разі при зіставно-типологічному аналізі структури безособових речень варто опиратися на більш ґрунтовні дослідження у східнослов'янських мовах. Багато уваги вивченню безособових речень приділяли такі вчені: Л. Булаховський, Ф. Буслаєв, О. Востоков, Д. Овсяннико-Куликовський, О. Пешковський, О. Потєбня, О. Шахматов; у сучасному мовознавстві – Н. Арват, В. Бабайцева, І. Вихованець, Є. Галкіна-Федорук, В. Горяний, П. Дудик, С. Єрмакова, Г. Золотова, П. Лекант, Т. Ломтев, О. Мельничук та ін. Більшість із названих дослідників безособові речення розглядають на формально-граматичному рівні. Однак у роботах Н. Арват, В. Горяного, Г. Золотової аналіз здійснено на рівні семантичного синтаксису, виділено суб'єкт як носій предикативної ознаки, розглянуто суб'єктні і безсуб'єктні безособові речення. Так, Г. Золотова цілком слушно вважає, що „синтаксична інтерпретація категорії особи передбачає можливість визнати, що деякі форми непрямих відмінків можуть бути засобами вираження суб'єкта” [5, с. 33–34]. Очевидно, слід чітко розрізняти поняття „граматичний суб'єкт” і „семантичний суб'єкт”. Семантичний суб'єкт може бути виражений як називним (тоді він збігається з граматичним суб'єктом), так і непрямыми відмінками, тобто займає синтаксично залежну позицію.

Безособові речення надзвичайно різноманітні, поділяються на велику кількість структурних і семантичних груп, ядро яких традиційно, залежно від морфологічного вираження головного члена та його лексичного значення, в системі безособових речень як української, так і польської мов складають декілька основних формально-змістових різновидів:

1. Безособові речення, головний член яких виражений безособовим дієсловом без –ся // się або з афіксом –ся // się (з *zaimkiem się*) зі значенням ‘стан природи або стан людини’, наприклад: *Сутеніє // Zmierzcha się; Блискає // Włyska się; Захмарилося // Zachmurzyło się; Нудить його // Młli go; Крутиться в голові // Kręci mi się w głowie.*

2. Головний член виражений особовим дієсловом у безособовому значенні. Як і власне безособові дієслова, ці вербати можуть мати компонент –ся // się або не мати його, пор.: *Засупало снігом дорогу // Zasypało śniegiem drogę. Мені ввижається // W tym sezonie nosi się jedwab.*

3. Головний член виражений безособовими формами на –но, –то: *Зроблено добре // Nas pauczono. Досліджено лексику обмеженого вживання // Zbadano leksykę ograniczoną w użyciu.*

4. Головний член виражений словом категорії стану або без інфінітива, або з ним: *Холодно // Zimno. Гріх обманювати! // Grzech kłamać!*

Принципи побудови безособових речень в українській і польській мовах близькі, однак, як слушно зауважує І. Кононенко, „за умов типологічної єдності односкладних речень у двох мовах засоби вираження головного члена можуть одержувати національно орієнтовані словоформи. Виділяють польські речення з компонентом *trudno* (*nietrudno*), які отримують в українській мові еквіваленти – безособові речення зміненої структури, пор.: *O większego trudno sucha, jak był Stefek*

Burczymucha (M. Koponicka) // Важко знайти такого зуха, яким був Стефек Бурчимуха; Trudno o lepszy moment // Важко знайти кращий момент... [6, с. 661].

Серед інших особливостей побудови і функціонування безособових речень у польській та українській мовах відзначимо таке:

1) продуктивною у польській мові є конструкція з головним членом – дієсловом із *się*, якій в українській мові частіше відповідають речення іншої структури, а саме:

а) односкладні неозначено-особові речення, наприклад: *Mówi się o mieszkaniu // Говорять про квартиру; Za towar płaci się w kasie // За товар платять у касі;*

б) двоскладні речення з різними за будовою присудками, наприклад: *Jemu się nie śpieszy // Він не поспішає; Zebrało się jej na płacz // Вона збирається плакати; Zabrania się postoju // Стоянка заборонена.* Хоча, звичайно, у більшості випадків в обох мовах використовуються схожі конструкції: *Zrobiło się wesoło // Весело się zrobiło; Rozpogodжується // Wypogadza się; Йому добре спалося // Dobrze tu się spało;*

2) безособові речення на -но, -то, за спостереженнями мовознавців, більше поширені у польській мові, ніж в українській [13, с. 357; 6, с. 659]. Польським безособовим реченням на -но, -то часто відповідають українські неозначено-особові, пор.: *Telefonowano do niego wieczorem // Йому зателефонували ввечері; Nie wierzono mu // Йому не вірили;*

3) відповідниками до українських безособових речень зі словами категорії стану в ролі головного члена найчастіше є польські двоскладні речення з названим або неназваним підметом, пор.: *Йому нудно // Jemu się nudzi; Яцека не можна застати // Jacek jest nieuchwytny.*

Своєрідність безособових речень чітко простежується при зіставленні їх із двоскладними. Як стверджує Л. Булаховський, „для сучасної мовної свідомості безособові речення є особливий, семантично і стилістично вмотивований різновид вияву двоскладного в своїй основі акту мислення” [7, с. 62]. Якщо в семантиці двоскладних речень підкреслюється зв'язок дії з діячем (*Я не працюю; Dziecko chce psocić*) або ознаки з її носієм (*Він веселий; Marek jest wesoly*), то в односкладних реченнях (*Мені не працюється; Йому весело; Dziecku się chce psocić; Wesolo tu się zrobiło*) дія й ознака, трансформувавшись у стан, передаються як незалежні, відокремлені від діяча й носія ознаки. Однак „ступінь такого відокремлення (роз'єднання) не в усіх реченнях має однаковий вияв. Безособовим реченням як найбільш строкатому і найбільш уживаному типові односкладних конструкцій притаманна розгалужена семантична диференціація безособовості – від повної безособовості до безособовості послабленої” [2, с.176].

Визнання цього факту визначає інший принцип класифікації безособових речень – виходити з більшої чи меншої віддаленості їх структури від стандартної структури двоскладного речення. З такого погляду безособові речення, на думку Л. Булаховського, можна поділити на такі основні групи:

„А. Найархаїчніша група, в якій ді й о в а особа а б с о л ю т н о не може бути в и р а ж е н а. В сучасній мові група ця непродуктивна.

Б. Група безособових речень також досить архаїчної конструкції (походження здебільшого з іменних речень), але цілком продуктивна, в якій те слово, що в двоскладному реченні означало б дійову особу і що тут виступає як об'єкт, до якого спрямована незалежна від нього дія, виражається або може виражатися д а в а л ь н и м в і д м і н к о м.

В. Група безособових речень, у яких дійова особа виражається або може виражатися о р у д н и м в і д м і н к о м. Категорія ця, також продуктивна в сучасній мові, новіша походженням. Вона сприймається на фоні пасивних двоскладних речень.

Г. Група в і д н о с н о-б е з о с о б о в и х речень, в яких і зміст речення, і граматична конструкція дозволяють пряме запровадження підмета – іменника в називному відмінку, але він не вставляється через неозначеність, узагальненість або другорядність. Ця група виразно сприймається на фоні звичайного двоскладного речення і виявляється цілком продуктивною” [7, с. 62–63]. Речення з останньої групи трактують у сучасному східнослов'янському мовознавстві як особові односкладні речення (означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові), а в польському мовознавстві речення такого типу вважаються двоскладними повними з невираженим підметом (*podmiot domyślny*).

Аналогічне розуміння спостерігаємо і в інших дослідженнях. Так, В. В. Бабайцева, стверджує, що „в безособових реченнях ступінь зв'язку дії з діячем, ознаки з носієм межує з

відсутністю діяча або носія ознаки, але це характерне не всім семантико-граматичним групам безособових речень однаковою мірою” [1, с.58].

Поділяючи твердження Г.Золотової про наявність суб’єкта в безособовому реченні, В. Горяний уточняє, що це *суб’єкт стану*, оскільки „саме стан у найширшому розумінні цього слова відбито було, принаймні на початковому етапі розвитку мови, у всіх безособових реченнях <...> Цей стан є інваріантним (семантично) для всіх можливих, пізніше утворених безособових речень. Розвивається і реалізується це інваріантне значення стану такими типами безособових речень:

- а) речення з нульовим суб’єктом, що виражають стан природи;
- б) речення з непрямим суб’єктом, що виражають стан людини;
- в) речення з синкретичним суб’єктом, що виражають в залежності від ситуації стан природи чи людини” [4, с.29–30].

О. Пономарів, аналізуючи ступінь відриву дії чи ознаки від виконавця або носія, поділяє безособові речення на такі, що „не можуть мати виконавця, або ж подають дію чи стан як незалежні від виконавця” [11, с. 73].

Р. Гжегорчикова, класифікуючи типи речень без іменника у називному відмінку (типу *zdań bezmianownikowych*), теж виділяє серед них ті, у яких нема і не може бути суб’єкта стану, насамперед це дієслова, що означають атмосферні явища (1) *czasowniki oznaczające zjawiska atmosferyczne, w których nie oddziela się subiekta i predykatu < ... >*, типу: *pada, mży, świta, błyska się, dnieje, zmierzcha się ...* [14, с. 61]), і, крім цього, ще шість груп, де при відсутності підмета суб’єкт дії чи стану все-таки мислиться. Усього дослідниця нараховує понад 50 таких дієслів, з яких лише незначна кількість належить до першого типу [14, с. 61–62]. Для порівняння: В.Горяний виявив за Словником української мови в 11-ти томах 26 неперехідних абсолютно безособових дієслів в українській мові на зразок: *весніє, вечоріє, світає, тепліє, хурделить* тощо [4, с. 30–31];

Отже, незважаючи на розмаїття термінів, мовознавці сходяться в тому, що існує лише обмежена кількість власне безособових речень, які в принципі не можуть мати виконавця, тобто є *безсуб’єктними*. Відсутність суб’єкта дії, навіть у найзагальнішому вигляді, у таких реченнях є абсолютною, у них взагалі неможливо уявити дійову особу в будь-якому відмінку. О.Потебня, визнаючи відсутність діяча (суб’єкта) в цих реченнях, змушений був удаватися до визнання „міфічної істоти”, що виконує певну дію; і пов’язано це, на його думку, зі світоглядом наших пращурів, які вважали, що „ворожих людині демонічних істот не варто називати” [10, с. 322]. Ця особлива табуїстична номінація вищих сил закріпилася в синтаксисі й на узагальнено-семантичному рівні мислиться як „щось”. В.Горяний з цього приводу зауважує: „У реченнях же, стан у яких приписується „міфічній істоті”, ми визначаємо нульовий суб’єкт (без привнесення сюди чогось міфічного, таємничого, яке дійсно за далеких часів первісного мислення могло розумітися як *табу* на імена якихось обожнюваних сил природи, стихійних явищ, непідвладних і незрозумілих тодішній людині)” [4, с. 29].

Однак у структурі більшості безособових речень наявний семантичний суб’єкт, завдяки чому їх зміст може співвідноситись із 1-ою, 2-ою або 3-ою особою. Наприклад: *Мені нудно // Nudzi mi się; Йому добре спалося // Dobrze mi się spało; Пахне сіном // Pachnie sianem*. У зв’язку з цим безособові речення можна поділити на *означено-суб’єктні, неозначено-суб’єктні і узагальнено-суб’єктні*, дослідження яких з позицій мовця вважаємо **перспективним**.

Отже, проведений зіставний аналіз т.зв. безособових речень в українській і польській мовах довів, що загалом самі принципи їх побудови в обох мовах близькі. Дослідження семантики цих речень польськими, російськими та українськими мовознавцями, незважаючи на незгодженість у термінології, підтверджує справедливості думки О. Пешковського про те, що „терміни „безособове” дієслово і „безособове” речення дуже неточні, оскільки повної безособовості в присудку бути не може” [9, с. 306], адже з власне-семантичного боку в усіх реченнях завжди наявний або мислиться суб’єкт дії чи стану. Лише невелика кількість безособових речень, що означають стан природи або зміни цього стану, є абсолютно *безсуб’єктними*.

Література

1. Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке/ В. В. Бабайцева. – М. : „Просвещение”, 1968. – 159 с.

2. Вихованець І. Р. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Радянська школа, 1982. – 208 с.
3. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
4. Горяний В. Д. Синтаксис односкладних речень / В. Д. Горяний. – К. : Радянська школа, 1984. – 127 с.
5. Золотова Г. А. Категория предикативности в отношении к форме и функции предложения в русском языке / Г. А. Золотова // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л. : Наука, 1971.
6. Кононенко І. В. Українська та польська мови: контрастивне дослідження / Ірина Кононенко. Ігуна Кононенко. Język ukraiński i polski: studium kontrastywne. – Warszawa: WUW, 2012. – 804 с.
7. Курс сучасної української літературної мови. – Т. 2. – Синтаксис / за ред. Л. А. Булаховського. – К. : Радянська школа, 1951. – 407 с.
8. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1966. – 323 с.
9. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1934. – 452 с.
10. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – Т. III. – М. : Просвещение, 1968. – 551 с.
11. Сучасна українська мова. Синтаксис / за ред. О. Д. Пономаріва. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.
12. Русский язык. Энциклопедия / гл. ред. Ф. П. Филин. – М. : Изд-во „Советская энциклопедия”, 1979. – 431 с.
13. Dalewska-Greń H. Języki słowiańskie / Hanna Dalewska-Greń. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2002. – 668 s.
14. Grzegorzczkova R. Wykłady z polskiej składni / Renata Grzegorzczkova. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2004. – 159 s.
15. Klemensiewicz Z. Zarys składni polskiej / Zenon Klemensiewicz. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1968. – 133 s.
16. Słownik wiedzy o języku / Iwona Płóciennik, Daniela Podlaska. – Warszawa – Bielsko-Biala, 2008. – 326 s.
17. Wierzbicka A. Czy istnieją zdania bezpodmiotowe? / Anna Wierzbicka. – „Język Polski”, 1966, z.46. – S. 177-196.
18. Wolińska O. Konstrukcje bezmianownikowe we współczesnej polszczyźnie / Olga Wolińska. – Katowice, 1978. – 145 s.